

PAPER DETAILS

TITLE: GASPIRALI ISMAIL BEY'IN DÜSÜNCESİNDE HAKKÂNIYET KAVRAMI

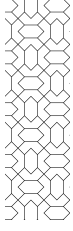
AUTHORS: Ahmet ÇAPKU

PAGES: 35-46

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/316830>

CITATION

Çapku, Ahmet, "The Concept of Equity in the Thought of Ismail Gaspıralı", *Journal of Faculty of Theology of Bozok University [BOZİFDER]*, 11, 11 (2017/11) pp. 35-46.

GASPIRALI İSMAİL BEY'İN DÜŞÜNCESİNDE HAKKÂNİYET KAVRAMI

The Concept Of Equity In The Thought Of Ismail Gaspıralı

Ahmet ÇAPKU

Doç. Dr.

Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Türk İslam Düşüncesi Tarihi Anabilim Dalı, acapku@yahoo.com

Öz

Avrupa medeniyeti modernleşme sonrası elde ettiği gücü diğer medeniyetlere karşı bir tahakküm aracı olarak kullanmaya başlayınca İslam düşünürleri arasında buna tepkinin olması kaçınılmaz olmuştur. Fikrî tepki açısından Batı, Rus ve Türk modernleşmesinin kavşak noktasında yer alan Kırımlı Gaspıralı İsmail Bey'in yeri dikkate değerdir. Yaşamı ve düşünceleri itibarıyla Batı'daki gelişmeleri yakından takip eden İsmail Bey, Avrupa medeniyeti karşısında İslam medeniyetinin insanoğluna haki ki kurtuluşu ve mutluluğu getirebilme imkânlarını araştırmış ve bunun hakkâniyet kavramı esaslı üzerine kurulmasını önermiştir. Kendisi, kapitalist ve sosyalist anlayışlı iki kutuplu bir dünyanın insanları felakete sürükleyeceğini ileri sürerken bu akımlara karşı İslam medeniyetinin yeniden nasıl inşa edilmesi gerektiğinin yollarını aramış bir entelektüeldir. Bu çalışmada İsmail Bey'in, dünya ölçeğinde insan onuruna yaraşan bir medeniyetin inşası açısından merkeze aldığı hakkâniyet kavramı üzerinde durulmuş ve bu kavramın günümüz için ne ifade ettiği betimlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Gaspıralı İsmail Bey, kapitalizm, sosyalizm, Avrupa medeniyeti, İslam ve hakkâniyet.

Abstract

As European civilization began to use its post-modernization power as a means of oppression against other civilizations, it was inevitable that Islamic thinkers react to it. In terms of intellectual reaction, the place of Crimean Gaspıralı Ismail who stands at the crossroads of Western, Russian and Turkish modernization is especially interesting. He, being as regards his life and thought, a close follower of the developments in the West, inquired into the possibilities Islamic civilization, as opposed to European one, concerning the salvation and happiness of mankind and suggested that it shall be essentially based on the concept of equity. He is an intellectual who argued that bipolar, i.e. capitalist and socialist, world would lead mankind to a catastrophe and searched for the ways through which Islamic civilization could be reconstructed. In this work, we emphasized the concept of equity, which is central for Gaspıralı as regards the formation of a global civilization that is accurate to human dignity and we tried to describe the actual significance of the concept.

Keywords: Gaspıralı Ismail, capitalism, socialism, European civilization, Islam and rightness

KAYNAKÇA

Çapku, Ahmet, "Gaspıralı İsmail Bey'in Düşüncesinde Hakkâniyet Kavramı", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 11, 11 (2017/11) ss. 35-46. **Makale Geliş T.:** 23/05/2017, **Kabul T.:** 30/05/2017.

1851'de Kırım Bahçesaray'da doğan Gaspıralı İsmail Bey, modernleşmekte olan Rusya'yı, Osmanlı'yı ve bu doğrultuda Batı'yı yakından takip eden, konu üzerine düşünen, yazan ve İslam dünyasının meselelerine dair projeler geliştiren bir büyük düşünürdür. Hayatının farklı dönemlerinde muhtelif sebeplerle Kırım, Rusya, Fransa, Mısır, Hindistan, Kafkasya ve İstanbul arasında geçen yaşamı onun entelektüel kişiliğinin oluşumunda kendisine çok şey kazandırmış ve ona dönemin önemli meselelerine daha üst seviyeden bakabilme fırsatı vermiştir. Yazdığı yazılar, kitaplar ve neşrettiği gazeteler ile dünyanın gidişatını okumaya çalışmış, düşüncelerini ve özellikle eğitime dair projeleri başta Kırım Türk toplumu olmak üzere İslam coğrafyası ölçeğinde anlaşılmaya ve paylaşılmaya çalışılmıştır.¹ Özellikle son iki asır boyunca Avrupa'da gelişen felsefî akımların da etkisiyle siyasi gidişatta kimi devlet ve toplum yapılarının hâkim iken mahkûm konuma doğru gittiğini görebilmek mümkün olmuştur. Bu açıdan yeni ortaya çıkan yapılarda insanlığı, vicdanı, hukuku, ahlakı teminat altına alabilecek evrensel üst kavramların ihdas ve inşası Gaspıralı'yı yakından ilgilendirmiş görünmektedir.

Gaspıralı'nın yaşadığı coğrafyayı da yakından alakadar eden iktisadî ve siyasi yapı ile doğrudan irtibatlı iki önemli kavram kapitalizm ve sosyalizmdir. Her ikisinin de çıkış yeri olarak sanayinin ve iş dünyasının âdetâ kalbinin attığı, diğer ülkelerle çeşitli açılardan bağlantı hâlinde bulunan ve onları etkisi altına alabilen yer konumundaki Batı dünyasıdır.² Onun için Batı dünyasındaki felsefî ve iktisadî yapıların tahlili, İsmail Bey'in düşünce dünyasında ayrı bir öneme haizdir. Çalışmamız sözü edilen konunun bir nebze açıklığa kavuşturulması ve bunun hakkâniyet kavramı açısından günümüz için anlamına işaret etmeyi amaçlamaktadır.

Gaspıralı İsmail Bey Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene

¹ Hakan Kırımlı, "Gaspıralı, İsmail Bey", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XIII, 392-394.

² Gaspıralı İsmail Bey, usûl-i medeniyet, sûret-i mâişet derken özellikle kapitalistleri ve faydacıları kasteder. Onların karşısında ise iştirakiyyûn/sosyalistler vardır. Bkz. İsmail Gasprinski, "Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene, Konstantiniye, Birinci Basım, Matbaa-i Ebuzziya, İstanbul 1302 [1885], 29+3 sf.", neşre haz.haz.. Yavuz Akpınar, *Gaspıralı -Fikrî Eserleri-* içinde, İkinci Basım, Ötüken Yay., İstanbul 2004, s. 201. [Bu eser bundan sonra *Gaspıralı* olarak verilecektir].

[Avrupa Medeniyetine Eleştirel Bir Bakış]³ isimli tenkidî yazısında artık Avrupa medeniyetinin her tarafa yayılma istidadında bulunduğunu, İslam ülkelerinin de bu medeniyet yoluna girmek arzusunda olduğunu ifade eder. Mezkûr medeniyete Slavların, kendileri açısından uygun görmeyip olumlu bakmadıklarını, hâl böyle iken aynı medeniyetin Müslümanlar için nasıl tehlikeler içerdiğinin sorgulanması gerektiğine dikkat çeker. Avrupa medeniyetinin temellerini araştırdığı yazısında İsmail Bey, bu medeniyeti gerçekte yeni bir medeniyet değil Roma'dan itibaren şu veya bu şekilde gelişerek bugüne gelen eski hikâyenin son sayfası olarak görür.⁴

Sorulması gereken asıl soru şudur: Acaba Avrupa medeniyeti akıl, fikir, feraset, evrensel ahlak açısından bütün toplumlar için genel geçer bir medeniyet ve insanlık adına son söz müdür? Bu soruya Avrupalıların verdiği cevap 'evet' olsa bile İsmail Bey, "Avrupa medeniyeti(nin) mûcib-i saadet ve medeniyet-i uhra (mutluluk sebebi ve son medeniyet) olamayacağını kat'îyyen itikat etmişimdir." düşüncesindedir.⁵ Düşünürümüz mezkûr medeniyeti ve onun düşünce temellerini tespit adına birer ilke olarak şunları ortaya koyar:

- Bugünkü Avrupa, kendi sûret-i maîşetinde (yaşam biçiminde) bulunmayan milletleri kendi medeniyet dairesine dâhil etmek için insan haklarını bile inkâra kalkışıyor ve bunu diğer milletler Avrupa medeniyet dairesine dâhil olunca müreffeh olacaklardır iddiası üzerine inşa ediyor.

- Avrupa medeniyetinin ortaya koyduğu bilim teknik inkâr edilemez. Fakat medeniyetin ölçüsü, akıl merkezli olarak inşa edilen büyük teknik icatlarla ölçülemez. Aksine ölçü, insanlığın genelinin ondan is-

³ *Gaspıralı*, s. 158-182.

⁴ *Gaspıralı*, s. 159-160, 163.

⁵ *Gaspıralı*, s. 161; *Üss-i İnkilab* isimli eserinde Ahmet Midhat Efendi, medeniyetin beşiği olarak görülen Yunan ve Roma medeniyetlerinde, mezkûr ırka mensup olmayanlara barbar nazarı ile bakıldığını ve bu anlayışın devam edip sürdüğünü, buna mukabil Osmanlı Devleti'nin kuruluş felsefesi itibarıyla insanoğlunun siyaseten ve ahlaken ulaşabildiği en üstün devlet yapısı olduğunu dile getirirken Gaspıralı ile aynı düşünce çizgisinde yer alır. Bkz. Ahmet Midhat, *Üss-i İnkilab*, Takvimhane-i Amire, Birinci Basım, İstanbul 1294 [1877], I, 8-19.

tifadesidir. İnsanlığın en temel haklarını hiçe sayan bu medeniyet bu hâliyle başlıca ve en üstün (a'lâ) bir medeniyet olamaz.⁶

- Anılan medeniyet gerçekte eski Yunan ve Roma medeniyetleri temeli üzerine inşa edilmiş hâldedir. Sadece zâhiri yenidir. Nasıl ki eski medeniyetlerde piramitler, dikili taşlar, on binlerce insanın emeğinin sömürüsü olarak önümüzde duruyorsa benzer durum bugün Avrupa için de geçerlidir. Her ne kadar Avrupa medeniyeti Hristiyanlık ile yana devam etmiştir denilse bile gerçek araştırıldığında böyle olmadığı görülür. “Roma zâdeganları yerine baronlar, şövalyeler ve şato sahipleri geldiği gibi ruhânî yerine kilise erbabı yerleş(miş)ti(r)!” Onun için âletler, usûller değişse bile netice aynı kalmış ve eski hukuksuzluk, bahtsızlıktan insanlar kurtulamamıştır.⁷

- Avrupa medeniyetinde iktisadî hayat, sömürü ve zulüm üzerine kuruludur. Önemli şirketlerin üç beş ailenin elinde bulunması ve nice insanın onların söz konusu düzeni içinde sefil hâlde yaşıyor olmaları bunun açık göstergesidir.

- Avrupa’nın darülfünûnları, mektepleri, terbiye mahalleri hayret verici ve dikkat çekicidir. Envai çeşit bilim dalları/fenler vardır. Lakin “Avrupa maîşet-i medeniyesine nâ-malum ahlak ve tam hakkaniyetten bahseden fenn-i âlidir.” Onlarda hakkaniyete dair bir ilim yoktur.

- Onun için Avrupa medeniyetinin zâhir ve bâtını farklılık arz eder. Zâhiren aldatici, adalet bahşedici gibi görünüm arz eder. Gerçekte ise durum bunun tersidir.⁸

Batı medeniyeti tenkidi noktasında yukarıda temel argümanlarını sıraladığımız Gaspıralı’nın, sözü edilen medeniyetine bakışı tamamıyla olumsuzdur denilemez. Çünkü aynı zamanda bir hakikat yolcusu olan düşünürümüz 1872-74’lü yıllarda Avrupa’da kalmış ve orada aklın ürünü olan icatları/bilim tekniği yakından görme imkânı bulmuştur. Dolayısıyla “Mezkûr medeniyet sayesinde olan keşfiyât ü ihtiranın mihanika ve teknika terakkiyâtının büyük medâr-ı maîşet olduğu inkar olunur zannı olunmasın.” derken⁹ bu hususa dikkat çeker. Aynı şekilde

⁶ Gaspıralı, s. 160-162.

⁷ Gaspıralı, s. 163-165.

⁸ Gaspıralı, s. 167-171.

⁹ Gaspıralı, s. 161.

“dünyanın en parlak kıtasının sûret-i maîşetine karşı aksi bir zanda bulunmak her ne kadar müşkül ise de ve bir nevi dîvanelik hesap olabileceği dahi şüphenin haricinde değil ise de” ifadeleri aynı konuya parmak basar. *İbret* isimli bir yazısında Namık Kemal (ö. 1888), Batı medeniyetini bu hâle getiren asıl unsurun “... hukema kavâid-i mevcûdeyi mücerredât ve mevhûmâtından tecrid ile hikmeti tecrübe ve istidlal üzerine tesis ettikten sonra medeniyet tarîk-i terakkîde bir başka şevk ü şıtab ile yol almaya başlamıştır.” ifadesiyle yeni bilim anlayışına, metoduna dikkat çekmektedir. Dolayısıyla buhar gücü, gaz, tıptaki gelişmeler, hukuk kaidelerinin değişimi gibi nice unsurlar “nazariyât-ı ilmiyenin âsâr-ı hâriciye tatbikiyle” ortaya çıkan değişim ve dönüşüm ile irtibatlıdır.¹⁰ İsmail Bey’in asıl dikkat çektiği ve tenkit ettiği nokta, anılan medeniyetin insanlığın ulaştığı son nokta ve genel geçer oluşu iddiasına yöneliktir. Nitekim getirdiği tenkitlerin de bu doğrultuda olduğuna ve Avrupa medeniyetinin karşısına özellikle hakkâniyet kavramına dayalı İslam medeniyetini koymak istediğine tanık oluruz. Aşağıda işaret edileceği üzere Gaspıralı bu düşüncesinde yalnız değildir.

Nasıl ki Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1895), kendi muhataralı dönemi açısından bir düşün ve devlet adamı olması itibarıyla Batı medeniyetinin yegâne medeniyet olmayıp İslam medeniyetinin yeryüzündeki en büyük medeniyetlerden biri olduğunu dile getirmiş ve Batı medeniyet tasavvurunu esaslı biçimde eleştirerek seçmeci bir bakış ile çözüm yolları önermiş ise¹¹ benzer tavrı Gaspıralı da ortaya koymuştur. Şöyle ki İsmail Bey’in ‘medeniyet’ kavramından anladığı şey, insanların rahat, selamet ve emniyet üzere yaşamakta olduğu bir usûl ve sûret-i maîşet/yaşam biçimidir. Başka bir ifade ile insanlar umûmen ne derece rahat ve emin yaşarlar ise anılan medeniyetin derecesi o derece ileri demektir. Hâlbuki zamanın Avrupa medeniyeti İsmail Bey’in bakış açısıyla, nasıl ki eskilerde Yunan ve Roma medeniyetlerinde “On bin ebnâ-yi

¹⁰ Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesi Meseleleri 1*, neşre.haz.. Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara, Birinci Basım, Dergah Yay., İstanbul 2005, s. 46-47.

¹¹ Bkz. Harun Anay, “Ahmet Cevdet Paşa’nın Modernizme Bakışı”, *Ahmet Cevdet Paşa -Vefatının 100. Yılına Armağan-* içinde, Birinci Basım, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1997, s. 69-75; Yusuf Halaçoğlu ve M. Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, VII, 445; Kemal Sözen, *Ahmet Cevdet Paşa’nın Felsefî Düşüncesi*, Birinci Basım, İFAV Yay., İstanbul 1998, s. 76-78, 99-106.

cinsinin sa'y-i semeresinden bir âdem istifade ediyor.” idi ise bugün de “Avrupa’nın hangi bir tarafına bakılır ise koca bir vilayet bir milyon ahali zulme dūçar olup, bir dük ve beş baron, on beş şövalye ve kırk papaza esir ve bî-hukuk hayvan gibi onlara alet ve medâr-ı maîşet” hâldedir.¹² Onun için Gaspıralı’nın dikkat çektiği nokta, Avrupa medeniyetinin zâhir görüntüsü değil aksine “maîşetin iç yüzü”ne bakmaktır. Bütün bunların altında yatan ilke ise “hukûk-ı insaniyeyi inkar” etmeleri “ahlak ve hakkâniyet”ten uzak düşmüş olmaları vardır.¹³

Gaspıralı açısından bir medeniyeti inşa ve idame edebilecek en önemli kavram hakkâniyettir: “İnsanların birbiriyle muâmelede fayda ve faydadan evvel gözetilecek bir şey yok mu imiş? Vardır ve bu da hakkâniyettir. İnsanların yekdiğeri ile muamelesinde hakkâniyetten evvel gözetilecek bir şey yoktur. Nev-i beşerin maîşetine esas olabilecek hakkâniyetten mâ-adâ bir şey olamaz!”¹⁴ İnsanlar ancak bu şartlarda rahat ve emniyet içinde olabilirler. Ancak hakkâniyet varsa zulüm ve mazlûm ortadan kalkar ve düşmanlıklar biter. Nitekim eski ve bugünkü Avrupa medeniyetinin esaslı kusuru, hakkâniyetten uzak kalmış olmasıdır. Bu açıdan Gaspıralı hakkâniyet tesis edilmediği sürece insanların faydacı, haset ve emniyetsiz olmaktan, başkalarının haklarına göz dikmekten, diğer bir ifade ile ahlaki sıkıntılardan kurtulamayacağını ve hatta bilim tekniğin bile kötü emeller doğrultusunda kullanılmaktan uzak kalamayacağına değinir. Zira bu tür toplumlarda “Herkes, hissesini artırmaya gayret eder.” olacağından sınırsız bir büyüme hırsının alıp başını gidecektir. Bu noktada asıl sorun, “Kuvveti ziyade olan, hissenin ziyadesini zapteder ama hakkı da ziyade mi idi bakalım!” sorusudur.¹⁵

¹² *Gaspıralı*, s. 204-205.

¹³ Namık Kemal, *Terakki* isimli yazısında özellikle Londra için “Londra’ya enmûzec-i âlem denilse mübalağa değildir.” derken oradaki hukukun işleyişini, adaletin yerindeliğini ve marifetin ziyadeliğini, ithalat ve ihracatı, fabrikaların cesametini, zırhlıları, insanların çalışkanlıklarını bir bir sayar. Gaspıralı tam da mezkûr Londra’nın iç işleyişine dikkat çeker ve kapitalist anlayışla bunun insanlığa bir kurtuluş getirmediğine vurgu yapar. Bkz. Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesi Meseleleri 1*, s. 212-220; *Gaspıralı*, s. 206, 211.

¹⁴ *Gaspıralı*, s. 178.

¹⁵ *Gaspıralı*, s. 179; Gaspıralı’nın ‘Haklı olan güçlüdür.’ şeklindeki düşüncesini, Ebu Bekir’in (ra.) halife olduğunda verdiği hutbede, “Aranızda zayıf olan, Allah’ın izniyle hakkını kendisine verene kadar benim yanımda kuvvetlidir.” cümlesinde görmek mümkündür. Bkz. Ali Aksu, “Asr-ı Saadet, Hulefa-yı Raşidin ve Emeviler Döne-

Faydacılık ve kâr hırsı üzerinde yürüyen Avrupa medeniyetinin gi-dişatından memnun olmayan ve sosyalistler denilen kesim Gaspıralı'ya göre o dönemde yüzde otuzlardadır. Bunlar Avrupa'nın hâl-i hazırda-ki medeniyetinden ümidini kesip yeni esaslar üzere yeni bir medeniyet ihdas etmek isteyenlerdir ki onlar açısından mülkiyet, miras, aile, ser-maye, evlat müşterek olmalıdır. Bu şekilde insanlar arasında eşitlik ola-cak, herkes dünya nimetlerinden eşit biçimde istifade edecek hâle ge-lecektir. Buna dair Robert Owen (ö. 1858), Charles Fourier (ö. 1837), Saint Simon (ö. 1825) gibi nice önemli isimlerin tezlerinden bahsedile-bilir. Ancak sözü edilen grup Gaspıralı'ya göre "Sudan kaçıp ateşe uğ-rayanlara benzer."¹⁶ Aile, miras, akrabalık gibi haller olmayınca geri-ye insanların hepsinin aynı biçimde var olduğu, "Ahali boru ile kal-kacak, boru ile işe güce gidecek, boru ile umumi sofraya davet oluna-cak..." şeklinde bir manzara ortaya çıkar. Gaspıralı bu düşüncenin artık Avrupa'nın her yanını sardığını ve zamanın Avrupa zihniyeti ve me-deniyetinin bir adamı sevindirip yüz adamı hasta ettiği ortamda sözü edilen sosyalist düşüncenin de kendiliğinden vücut bulacağına işaret eder.¹⁷ İsmail Bey'in öngörüsü şudur: "Avrupa'nın istikbaline karşı top-lanmakta olan bela-yı kebîr budur ve medeniyeti ise sosyalizm dalgala-rında gark olunacaktır." Gerçi sosyalizm düşüncesinde de hakkâniyet, eşitlik, adalet ve merhamet gibi kavramlar vardır. Şu kadar var ki bun-lardan anlaşılan şey İslam'dakinden farklılık arz eder. Sosyalist düşün-cenin, İslam'ın getirdiği özel hayatı, ahlakı, miras haklarını yok ettiği-ni belirten Gaspıralı gelecekteki en önemli meselelerden birinin bu bo-ranlı ve fena dalgalı yapıdan İslam gemisini güvenli bir mahalde bulun-durmak gerektiği konusu olduğuna işaret eder.¹⁸

Bu noktada İngiliz filozof J. Stuart Mill'in (ö. 1873) faydacılık (utili-tarianism) demek olan ve ahlakı fayda esasına bağlayan görüşüne eleş-

minde Fikir Hürriyeti Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 5, sayı: 2, 2001, s. 213.

¹⁶ *Gaspıralı*, s. 171-172, 208; ayrıca bkz. Ahmet Koçak, "İsmail Bey Gaspıralı'nın Avru-pa Algısı ya da 'Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvâzene", *Uluslararası İslam'da Yenilenme ve Birlik-I -İsmail Bey Gaspıralı Kongresi-*, Birinci Basım, İBB Kültür A.Ş. Yay., İstanbul 2013, s. 42-45.

¹⁷ *Gaspıralı*, s. 173, 203, 209.

¹⁸ *Gaspıralı*, s. 174, 185-186, 189.

tiri getiren Gaspıralı, insanın bir kere faydayı hareketin esası ve ahlakın içinde gördükten sonra diğer insanların faydasını pek de gözetmeyeceğini, bu görüşün yerleşmesi durumunda da ahlak, terbiye, hukuk gibi hemen her türlü muamelenin fayda esası üzerine inşa edileceğini belirtir. Mesela “Niçin okuyorsun? Kendi yararım için. Ne mura-dın var? Faydam için.” şeklindeki bir bakış bile insanı sadece boğaz davasına bağlar. Bu da kaçınılmaz olarak vicdan, akıl, insaf, fikir ve diğer iyiliklerden nasipsiz olmadığı hâlde sadece yaşam biçimi ve faydayı esas alan insanlar topluluğunun ortaya çıkmasına sebep olur. İşte bunun bir neticesi olarak ki hesapsız servet edinenlere karşın eldeki serveti umuma paylaştırma şeklinde kendini gösteren ve hâl-i hazırda yaşam biçiminden nefret eden bir sosyalist topluluk ortaya çıkmıştır. Faydacılık merkezli ahlak ve iktisat anlayışı ile kendini gösteren Avrupa medeniyeti, hem sömürgeci bir konuma sürüklenmiş hem de bu duruma karşıt olanların insanın en doğal hakkı olan aile, mülk, hürriyet gibi haklarını görmezden geldiği biçiminde yanlış yollara sapmıştır.¹⁹ Dolayısıyla sosyalist gidişattan sadece Avrupa değil onun yayıldığı alanların da nasibini alması mümkündür. Gaspıralı bu yanlış gidişatın tek çaresinin faydadadan evvel gözetilmesi gereken “hakkâniyet” kavramı olduğuna vurgu yapar. Hakkâniyetin olduğu ortamda geçim tarzı/iktisat düzene girer, zulüm ve mazlûm ortadan kalkar. Hakkâniyetin olduğu ortamda kötü niyet, hukukun çiğnenmesi, emniyetsizlik gibi hallerin de olmayacağı açıktır. Dahası insanlar bilim tekniğin sağladığı imkânlar ile geçimlerini kazanabilirler, ancak hakkâniyet yoksa bunların kötüye kullanılması işten bile değildir.²⁰

Gaspıralı yeni medeniyetin (medeniyet-i cedîde) ancak hakkâniyet üzere tesis edilmesi durumunda insanlığın huzur bulacağını ifade eder.

¹⁹ *Gaspıralı*, s. 174-177, 210-211; İslam'ın ilerlemeye engel olduğu tezini ileri süren Ernest Renan'a (ö. 1892), bilginin kötüye kullanımı noktasında Namık Kemal, “İlim, mücerret kudret ve ikbâle nâil olmak için mi tahsil olunur?” diye sorarken İslam düşüncesinde bilginin sadece dünyevî menfaat için değil kişinin kendini bilmesi, bulması ve oradan Hakikat'e yükselmesi gerektiğini hatırlatır. Bkz. Namık Kemal, *Renan Müdafaaamesi*, Birinci Basım, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1326 [1908], s. 16. Said Halim Paşa ise insana istikamet çizen şeyin akıl ve bilgiden ziyade ahlak olduğuna vurgu yapar. Bkz. S. Halim Paşa, *Buhranlarımız*, haz.haz.. M. Ertuğrul Düzdağ, Üçüncü Basım, İz Yay., İstanbul 1998, s. 106.

²⁰ *Gaspıralı*, s. 178-179.

Bunun için lazım olan şey, hakkâniyeti merkeze alan bir zihniyetin inşası ve icraata konulmasıdır. Anılan hakkâniyetin ölçüsü ise İsmail Bey'in ifadesi ile icmal-i hükmü 'hakkâniyet' olan Kelam-ı Kadîm'dir. Sözü edilen ilahî kaynak, özellikle iktisat alanında mülkiyet, sermaye, faiz, fert cemiyet ilişkisi, kâr, gayret, hayr ü hasenât, zekat gibi genel kuralları içeren ve insanlığın refahını amaçlayan kurallar bütünüdür. Şayet "kavâid-i Kur'âniye" Avrupa medeniyetince benimsenmiş olsa idi, sosyalizm fikirlerine yer kalmaz, zenginler servet kazanmaya esir, diğerleri ise servet sahiplerine ödedikleri faiz borcuna esir olarak bir hayat sürmüş olmazlardı. "Koca İngiltere dört beş bin, koca Fransa beş on bin adamın mülkü olamaz idi!"²¹ Onun için yeni medeniyetin tesisi noktasında Müslümanlardan daha ziyade imkâna sahip olan yoktur.

Bilim ve tekniğin ortaya koyduğu ve insanlığın istifadesine sunulan şeyleri asla görmezden gelmeyen düşünürümüz, Slavların bile kendileri açısından uygun görmediği ve hatta Avrupa'nın yarısının bile düşman kesildiği bu medeniyete karşı oldukça seçici ve sentezci bir yaklaşım sunar. "Mekteplerini, dâruflûnûnlarını bizler de tesis edelim velakin fûnûn ile akıllarımızı ziyalandırdığımız kadar hakkâniyet ile yürekleri doldurmaya çalışalım." ifadesi ile Gaspıralı akıl-kalp (düşünce-duygu) denklemine kurmakta ve âlem-i İslâm'ın ıslah ve ilerlemesi adına bilim tekniği gerekli görmektedir. Şu kadar var ki, Abdullah Cevdet'in "gülüyle dikeniyile" Avrupa medeniyetinin alınması fikrine²² karşı İsmail Bey "Avrupa'da ne görsek çocuk gibi alıp çapmayalım, bâliğ gibi nedir, neye varacak, vicdan ve hakkâniyet haricinde değil mi muvâzenesini etmeye (eleştirisini yapmaya) dikkat edelim.", "Bilâ-muvâzene Avrupa'yı taklit etmesini akıl hesap etmiyorum." ifadesi ile oldukça perhizkâr ve özgüvene dayalı bir duruş sergiler.²³ Aradığı husus, ahlâken insanlık adına "vicdan ve hakkâniyet"tir. Onun için Rusya Panslavistlerinin mezkûr

²¹ Gaspıralı, s. 180, 212, 260.

²² Bkz. Abdullah Cevdet, "Şîme-i Muhabbet", *İctihad* mecmuası içinde, 16 Kanunusani 1329, sayı: 89, s. 1979-1984.

²³ Gaspıralı, s. 181. Benzer bakış açısı için bkz. S. Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 39, 57, 76-7; Gaspıralı İsmail Bey ile yakın irtibatı bulunan Kazanlı Akyiğitzade Musa (ö. 1923), Orta Çağ Avrupasını aydınlatan şeyin İslâm akıl ve bilimi olduğunu, dolayısıyla Avrupa medeniyeti karşısında İslâm medeniyetinin ilerleme adına taşıdığı imkâna dikkat çeker. Bkz. Akyiğitzade Musa, *Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar*, Maarif Nezareti, Birinci Basım, İstanbul 1325 [1897], s. 3, 6, 13, 43, 58.

medeniyete karşı çıkmalarına mukabil, İslam âleminin de kendine özgü bir ilerleme metodu ve medeniyet arayışının tabii olması gerektiğini belirtir.²⁴ Bu noktada düşünürümüz, Müslümanlar arasında maddi manevi eşitliğin ancak hakkâniyet üzerinden inşa edilebileceğini dile getirirken Avrupa'dan nasıl istifade edileceğine dair Japonları örnek gösterir. Japonlar Avrupa ve Amerika'da naklî ile yetinmeyip tatbikî ilmi de tahsil etmişler, kendi tarihlerini bilip ona sadık kalarak kendi geçmişlerini ve geleceklerini tehlikeye atmamışlar ve kendi milliyet dairesinde çalışıp gelişmişlerdir. Onun için Japonlar arasında çok az sayıda sosyalist çıkmış olması hem bu konu ile hem de sözü edilenlerin çoğunun Japonluktan çıkmış dönme kişiler olması ile ilgilidir.²⁵

Bizde sosyalist düşüncenin ortaya çıkışı yeterli millî okuldan, tarih ve edebiyat bilgisi yoksunluğundan kaynaklanır. Bu noktada münevver Japon ilim ve düşün insanlarını salık veren Gaspıralı, dünya düzeninin temini, yaşam standartlarının geliştirilmesi ve bilginin yayılması adına yapılması gereken şeyin, kan dökmeden, dinin hakkâniyet çerçevesinde tayin etmiş olduğu haram helal çizgisine ve herkesin yaşamına, rızıkına dikkat ederek itidal çerçevesinde yol almak gerektiğini belirtir. Bu açıdan sosyalistlerin kan dökmek, müsadere etmek biçimindeki eşitlik iddiası yanında kapitalistlerin sadece fayda-kâr amaçlı sürekli kazanç şeklindeki sömürü anlayışını haklı olarak kabul edilemez bulur. Onun için İslam'ın öngördüğü ölçüler çerçevesinde yeni bir medeniyet ve cemiyet-i âliye (ileri toplum) kurabilme imkânı Müslümanların görevi olmalıdır.²⁶

Öyle anlaşıyor ki, Gaspıralı Kırım topraklarında kendi döneminin çetin şartları altında 'dilde, işte, fikirde birlik' ideali uğruna eğitim açısından 'usûl-i cedîd'i inşa ederken gerçekte Avrupa medeniyeti ve onun yan fideliği olarak vücut bulan sosyalizm ile ilgili bugün bile geçerliliğini koruyan önemli fikirleri bundan bir asırdan fazla bir zaman önce dile getirmiştir. Avrupa medeniyetinde vücut bulan faydacılık ve hukuksuzluk panzehiri olarak gördüğü, hakkâniyet üzerine inşa edilme-

²⁴ *Gaspıralı*, s. 180-182, 213.

²⁵ *Gaspıralı*, s. 218.

²⁶ *Gaspıralı*, s. 219-221, 294-300, 306-309, 319-320; S. Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 176, 260-264.

si gerektiğini dile getirdiği ve ilkelerini kutsal kitap ve onun asırlara dayalı hukuk hükümleri ve ahlakından devşiren, zamanın yeniliklerini de muhtevi bir İslam medeniyeti öngörür. Dolayısıyla onun bu düşüncesinde biz, hakkı gasp edilen bir medeniyetin çocukları olarak Ahmet Cevdet Paşa, Namık Kemal, Akyiğitzade Musa gibi önemli isimleri Gaspıralı ile aynı kuldarda görürüz. Meselenin hakkâniyet ilkesi temeli üzerine inşa edilmesi bağlamında işin içinde sadece ahlak, hukuk, siyaset değil aynı zamanda bir zihniyetin ikame edildiği açıktır. Avrupa medeniyeti karşısında kendi köklerine dayalı özgüven ile İslam medeniyetinin de var olduğunu dile getiren Gaspıralı yeni medeniyetin Müslümanlar eli ile inşa edileceğini, zira bu imkânın sadece Müslümanların elinde bulunduğunu beyan etmesi itibarıyla önemli ve hâlâ güncel bir konuyu dile getirmiştir. Onun bu düşüncesi, medeniyet, islamofobi, hak hukuk tanımayan savaş biçimleri ve mülteci sorunları gibi tartışmaların gündemimizi işgal ettiği günümüzde yeniden incelenmesi ve yüksek sesle dillendirilmesi gereken bir yaklaşım tarzı olacaktır.

Kaynaklar

- Ahmet Midhat, *Üss-i İnkılab*, Takvimhane-i Amire, İstanbul 1294 [1877].
- Aksu, Ali, “Asr-ı Saadet, Hulefa-yı Raşidin ve Emeviler Döneminde Fikir Hürriyeti Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 5, sayı: 2, 2001.
- Akyiğitzade Musa, *Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar*, Maarif Nezareti, İstanbul 1325 [1897].
- Anay, Harun, “Ahmet Cevdet Paşa’nın Modernizme Bakışı”, *Ahmet Cevdet Paşa -Vefatının 100. Yılına Armağan-* içinde, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1997.
- Halaçoğlu, Yusuf ve M. Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt: 7.
- İsmail Gasprinski, “Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene, Konstantiniye [İst.], Matbaa-i Ebuzziya, 1302 [1885], 29+3 sf.”, neşre haz. Yavuz Akpınar, *Gaspıralı -Fikri Eserleri-* içinde, İkinci Basım, Ötüken Yay., İstanbul 2004.
- Kırımlı, Hakan, “Gaspıralı, İsmail Bey”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt: 13.
- Koçak, Ahmet, “İsmail Bey Gaspıralı’nın Avrupa Algısı ya da ‘Avrupa Me-

deniyetine Bir Nazar-ı Muvâzene”, *Uluslararası İslam’da Yenilenme ve Birlik-I -İsmail Bey Gaspıralı Kongresi-*, İBB Kültür A.Ş. Yay., İstanbul 2013.

Namık Kemal, *-Osmanlı Modernleşmesi Meseleleri 1-*, neşre haz. Yılmaz Aydoğdu, Nergiz ve İsmail Kara, Dergah Yay., İstanbul 2005.

Namık Kemal, *Renan Müdafaaanamesi*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1326 [1908].

Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Üçüncü Basım, İz Yay., İstanbul 1998.

Sözen, Kemal, *Ahmet Cevdet Paşa’nın Felsefi Düşüncesi*, İFAV Yay., İstanbul 1998.